

САКУН Леся Миколаївна,
кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту
Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського
<https://orcid.org/0000-0001-5113-4154>
e-mail: lesyasakun13@gmail.com

БУТУРЛИМ Тетяна Євгенівна
здобувач освіти
Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського
e-mail: tbuturlym@ukr.net

ПАВЛУША Тетяна Віталіївна
здобувач освіти
Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського
e-mail: taniarivena@gmail.com

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ІНВЕСТИВАННЯ В ЛЮДСЬКИЙ КАПІТАЛ В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ

Стаття присвячена детальному дослідженню проблем та перспектив інвестування людського капіталу у воєнний час, що набуває надзвичайної актуальності для забезпечення стабільності та сталого розвитку країни в умовах конфлікту.

У статті подано комплексний аналіз основних викликів, з якими стикаються країни у стані війни, зокрема обмежений доступ до якісної освіти, значне скорочення медичних послуг, відтік кваліфікованих кадрів та високий рівень психологічної травми населення. Дослідження також зосереджено на впливі війни на основні складові людського капіталу, включно з необхідністю збереження та розвитку робочої сили, оптимізації системи освіти, реабілітації здоров'я та психологічної підтримки.

Особливу увагу приділено інноваційним підходам до інвестування в людський капітал в умовах обмежених ресурсів. Зокрема, пропонується методи впровадження дистанційних технологій в освіту та охорону здоров'я, які дозволять мінімізувати втрати від руйнування інфраструктури. Крім того, враховується важливість міжнародної допомоги та співпраці для відновлення критично важливих секторів, таких як охорона здоров'я та освітні програми. Серед запропонованих заходів також виділяються програми перепідготовки для забезпечення адаптації робочої сили до нових умов, а також створення ефективних механізмів психологічної підтримки людей, які постраждали від війни.

Рекомендації спрямовані на створення умов для збереження та розвитку трудових ресурсів, підвищення продуктивності праці, забезпечення швидкого відновлення соціально-економічної інфраструктури після завершення конфлікту.

Ключові слова: інвестування, управління інвестиціями, людський капітал, військовий стан, трудові ресурси.

SAKUN Lesia, BUTURLYM Tetiana, PAVLUSHA Tetiana
Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi National University

PROBLEMS AND PROSPECTS OF INVESTMENT IN HUMAN CAPITAL IN WARTIME CONDITIONS

The article is devoted to a detailed study of the problems and prospects of investing in human capital in wartime, which becomes extremely relevant for ensuring the stability and sustainable development of the country in conflict conditions. In modern war conditions, when social structures, in particular the education and health care system, are destroyed, and access to necessary resources is reduced, the preservation and development of human potential is a key factor for restoring the economy and ensuring social stability.

The article provides a comprehensive analysis of the main challenges faced by countries in a state of war, in particular limited access to quality education, a significant reduction in medical services, the outflow of qualified personnel and a high level of psychological trauma among the population. The study also focuses on the impact of war on the main components of human capital, including the need to preserve and develop the workforce, optimize the education system, health rehabilitation, and psychological support.

Special attention is paid to innovative approaches to investing in human capital in conditions of limited resources. In particular, it proposes methods for implementing remote technologies in education and health care, which will minimize losses from infrastructure destruction. In addition, it considers the importance of international assistance and cooperation for the restoration of critical sectors, such as health care and educational programs. Among the proposed measures, retraining programs are also highlighted to ensure the adaptation of the workforce to new conditions, as well as the creation of effective psychological support mechanisms for people affected by the war.

The recommendations are aimed at creating conditions for the preservation and development of labor resources, increasing labor productivity, and ensuring the rapid restoration of socio-economic infrastructure after the end of the conflict.

Key words: investment, investment management, human capital, military status, labor resources.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ У ЗАГАЛЬНОМУ ВИГЛЯДІ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК ІЗ ВАЖЛИВИМИ НАУКОВИМИ ТА ПРАКТИЧНИМИ ЗАВДАННЯМИ

Інвестування в людський капітал виступає однією з ключових передумов економічного розвитку будь-якої держави. У контексті воєнних дій значення таких інвестицій суттєво зростає, оскільки збройні конфлікти спричиняють масштабні економічні, соціальні та психологічні втрати, які безпосередньо впливають на розвиток людського потенціалу. За таких обставин необхідно забезпечити належний рівень освітніх послуг, професійної підготовки, медичного обслуговування, а також сприяти стабілізації емоційного та психологічного стану населення, що є базисом для відновлення й подальшого розвитку країни після завершення конфлікту [1].

Однак існує низка проблем, що ускладнюють ефективне інвестування в людський капітал під час війни. Це, зокрема, обмеженість фінансових ресурсів, пошкодження інфраструктури, відтік кадрів, мобілізація населення на фронт, а також психологічні наслідки війни, що можуть вплинути на здатність людей навчатися, працювати та адаптуватися до нових умов [2].

Інвестування в людський капітал становить одну з ключових складових стратегії постконфліктного відновлення та розвитку. Це питання має міждисциплінарний характер, охоплюючи сфери економіки, психології, соціології, педагогіки та інших наукових галузей. Розробка ефективних механізмів інвестування в людський капітал у контексті воєнних дій є актуальним науковим завданням, яке передбачає пошук інноваційних моделей і підходів до організації освіти, професійного навчання та забезпечення здоров'я за умов обмежених ресурсів і підвищеного рівня стресу серед населення [3].

З практичної точки зору, проблема інвестування в людський капітал в умовах війни пов'язана з необхідністю швидкого відновлення продуктивної сили населення, забезпечення економічної стійкості та підвищення рівня життя після закінчення конфлікту. Окрім цього, на практиці важливо враховувати місцеві особливості та культурні аспекти, що можуть впливати на сприйняття інвестиційних програм і їх ефективність.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Проблематика інвестування в людський капітал до початку війни привертала значну увагу науковців. Значний внесок у розвиток цього напрямку здійснили такі дослідники, як Амоша О., Богиня Д., Грішнова О., Гудзинський О., Данилишин Б., Колот А., Лібанова Е., Прушківська Е., Стефанишин О. та інші. У період воєнного стану дослідження інвестування в людський капітал стало актуальною темою, яка привернула увагу широкого кола вчених, зокрема:

1. Азьмук Н. дослідила трансформацію ринку праці в умовах війни, акцентуючи увагу на необхідності підтримки професійної мобільності населення та розробці програм перекваліфікації для задоволення нових економічних потреб. Її роботи містять практичні рекомендації щодо адаптації працівників до нових умов через створення гнучких освітніх програм [4].

2. Антонюк В. зосередив увагу на фінансових аспектах інвестування в людський капітал, зокрема на залученні міжнародних грантів і створенні ефективних механізмів фінансування соціальних програм. Його дослідження вказують на необхідність посилення співпраці між державним і приватним секторами для мінімізації негативних наслідків війни.

3. Вітинська В. аналізувала вплив війни на освітню інфраструктуру та запропонувала інноваційні підходи до розвитку дистанційної освіти, які можуть забезпечити доступність знань для дітей та молоді у зонах конфлікту.

4. Залознова Ю. акцентувала увагу на проблемах міграції та втраті трудового потенціалу. Її роботи зосереджені на розробці механізмів реінтеграції мігрантів у національну економіку та стимулювання їх повернення через спеціальні соціальні програми.

5. Новікова О. досліджувала питання психологічної реабілітації працівників, вказуючи на необхідність впровадження програм психологічної підтримки на робочих місцях для підвищення продуктивності праці та адаптації до стресових умов.

Результати цих досліджень стали важливим внеском у розуміння динаміки інвестування в людський капітал в умовах війни. Проте швидкі зміни у зовнішньому середовищі, обмежені ресурси та зростання викликів потребують подальших наукових розвідок. Необхідно приділяти більше уваги інтеграції нових технологій, міжнародної підтримки та розробці стратегій, які забезпечать економічну стабільність і відновлення людського потенціалу в довгостроковій перспективі.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Метою даної статті є дослідження процесів інвестування в людський капітал в умовах воєнного часу, ідентифікація ключових викликів та формулювання рекомендацій щодо вдосконалення стратегій підтримки людського потенціалу для забезпечення економічної стабільності та ефективного відновлення країни після завершення конфлікту.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Людський капітал є одним із найцінніших ресурсів суспільства, що забезпечує його економічну стійкість, інноваційний розвиток та конкурентоспроможність. Успішне інвестування в людський капітал охоплює фінансування освіти, охорони здоров'я, професійної підготовки та соціального забезпечення, спрямованого на підвищення якості життя населення. Здатність підприємств та держави забезпечувати постійний розвиток працівників стає ключовим чинником для адаптації до змін ринку праці та досягнення довгострокових стратегічних цілей.

Особливої актуальності це питання набуває в умовах воєнного часу, коли збереження людського капіталу є критично важливим для відновлення економіки та підтримання стабільності суспільства. Війна значно посилює виклики, пов'язані із розвитком людських ресурсів, серед яких – руйнування інфраструктури, міграція населення, брак фінансових ресурсів і психологічний вплив на громадян. У цих умовах інвестиції в людський капітал повинні орієнтуватися як на короткострокові потреби (забезпечення базового захисту населення), так і на довгострокові цілі (створення умов для майбутнього відновлення та зростання).

Важливо зазначити, що інвестиції в людський капітал можуть мати різний характер. Вони охоплюють як речові, так і неречові витрати, що спрямовані на розвиток знань, здоров'я, професійних навичок та мобільності населення. Структуру основних напрямів інвестування можна побачити на ілюстрації (рис. 1).

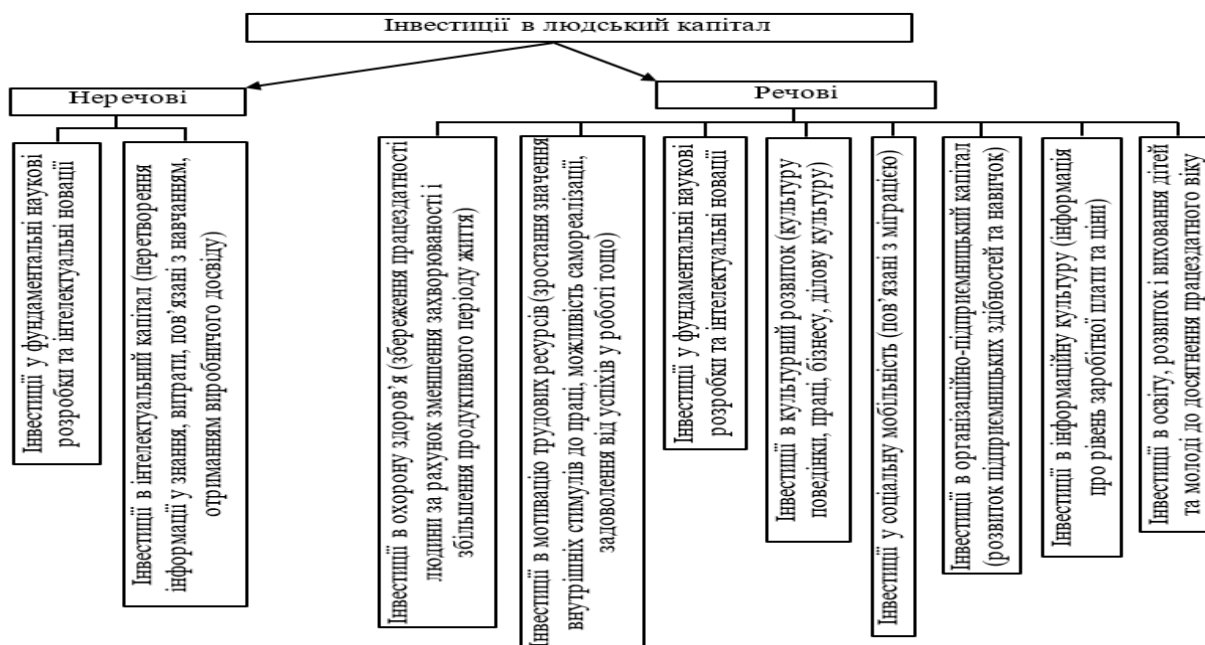

Рис. 1. Напрями інвестицій у людський капітал

Джерело: складено за [5]

Як видно з рис. 1, ключовими напрямами є фінансування науки, освіти, охорони здоров'я, а також забезпечення професійної мобільності. Однак у контексті воєнного часу більшість цих аспектів стикаються з серйозними викликами. Основними перепонами для ефективного інвестування в людський капітал є зруйнована інфраструктура, відтік кваліфікованих фахівців за кордон, обмеженість фінансових ресурсів та високий рівень стресу серед населення.

Особливе значення набуває збереження трудового потенціалу в контексті стрімкої еміграції та переміщення населення. За даними Міжнародної організації з міграції, кількість українців, які залишили свої домівки через воєнний конфлікт, перевищила 11 мільйонів осіб, з яких близько 5 мільйонів виїхали за межі країни. Це створює значний дисбаланс на ринку праці, зокрема у галузях, що потребують високої кваліфікації.

Крім того, війна спричинила масштабні руйнування освітньої інфраструктури. Міністерство освіти і науки України повідомляє, що понад 3 тисячі навчальних закладів було пошкоджено, а близько 400 – повністю знищено. У цих умовах перехід на дистанційні форми навчання став єдиною можливістю зберегти доступ до освіти, однак це також створює виклики, пов'язані з цифровим розривом і браком технічних засобів [6]. Психологічний стан населення є ще одним критичним аспектом. Воєнні дії, втрата близьких, зруйновані домівки та постійний стрес негативно впливають на емоційне здоров'я. За даними ВООЗ, понад 20% населення в умовах конфлікту стикається з психологічними розладами, що потребують негайної реабілітації.

Складна соціально-економічна ситуація в умовах війни посилює вплив глобальних і локальних ризиків, які визначають стан ринку праці та життєздатність робочої сили. Аналіз основних ризиків дозволяє виокремити ключові чинники, що мають найбільший вплив на трудовий потенціал України в порівнянні зі світовими тенденціями (табл. 1).

Війна суттєво трансформувала умови функціонування бізнесу, зумовивши стан постійної невизначеності, порушення логістичних ланцюгів та скорочення обсягів ринків збуту. Багато підприємств були змушені тимчасово або повністю зупинити свою діяльність, що негативно позначилося на економіці. У сфері управління персоналом виникли нові виклики: необхідність адаптації до віддалених форматів роботи, забезпечення психологічної підтримки співробітників, а також пошук шляхів мотивації в умовах обмежених ресурсів. Крім того, проблема збереження ключових кадрів стала ще актуальнішою через масову міграцію та мобілізацію працівників.

Таблиця 1

Ризики, що найбільше впливають на робочу силу у 2023 році

Фактор	2023 рік, Україна	2023 рік, світ	Прогноз на 2024-2027 роки, Україна	Прогноз на 2024-2027 роки, світ
Політична нестабільність	80%	32%	72%	24%
Міграція	72%	15%	57%	14%
Освіта та життєздатність робочої сили	18%	31%	33%	28%
Економічна нерівність	32%	29%	27%	24%
Втручання держави (податкове і трудове законодавство)	23%	28%	28%	23%
Кібер-ризики (конфіденційність даних, їхня безпека)	21%	2%	22%	5%
Старіння і скорочення робочої сили	8%	17%	15%	22%

Джерело: складено на основі [7]

Враховуючи ці виклики, необхідно розробити комплексний підхід до інвестування в людський капітал, який враховує не лише економічні аспекти, але й соціальні та психологічні. У цьому контексті важливим є не лише вирішення поточних проблем, але й створення умов для довгострокового розвитку людського потенціалу, який стане фундаментом відновлення країни після завершення війни [8].

Воєнний конфлікт значно вплинув на перерозподіл фінансових ресурсів України. За даними Міністерства фінансів України, у 2023 році понад 60% бюджетних витрат були спрямовані на оборонний сектор, що суттєво зменшило обсяги фінансування освіти, охорони здоров'я та інших соціальних сфер (рис. 2). Це створює серйозні виклики для розвитку людського капіталу, оскільки зростають витрати на підтримку базових функцій держави, водночас обмежуючи можливості для стратегічних інвестицій.

Основні параметри Державного бюджету України на 2023 рік

Міністерство
фінансів
України

Рис. 2. Розподіл державних витрат України у 2023 році

Джерело: складено за [9]

Міжнародна допомога стала одним із ключових джерел для фінансування проєктів, спрямованих на збереження людського капіталу. Наприклад, програми Світового банку та Європейського Союзу, такі як EU4Skills, надають ресурси для модернізації професійної освіти та впровадження інноваційних підходів у навчанні. Загальний обсяг грантових коштів, спрямованих на соціальну сферу в Україні, у 2023 році перевищив 2 мільярди доларів США [10]. Україна – не єдина країна, яка зіштовхувалася з подібними викликами. У дослідженнях Світового банку зазначається, що після конфліктів у Балканських країнах понад 40% фінансової допомоги спрямовувалося саме на розвиток людського капіталу, включаючи освіту та охорону здоров'я. Це демонструє, що інвестування в людський капітал є ефективним інструментом для відновлення економіки та соціальної сфери.

Міграція українців під час війни стала однією з найбільших соціальних і економічних проблем. За даними Міжнародної організації з міграції, понад 5 мільйонів українців покинули країну, а ще 6,5 мільйона стали внутрішньо переміщеними особами. Це створює серйозні труднощі для ринку праці, адже значна частина мігрантів — це кваліфіковані працівники, які раніше займали важливі посади у різних галузях. Розглянемо детальніше кількість перетинів кордону з 24.02.2022 до 01.05.2023 за даними ДПС (рис.3).

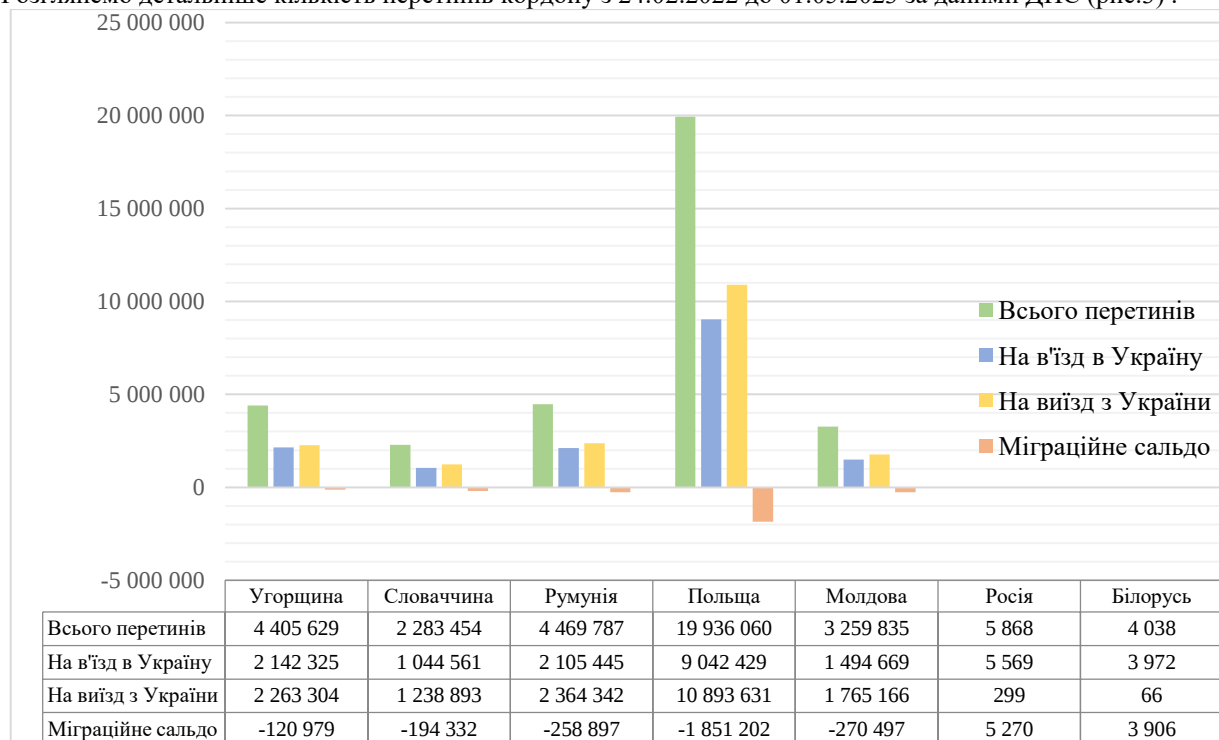

Рис. 3. Динаміка перетинів кордону з 24.02.2022 до 01.05.2023 за даними ДПС

Джерело: складено на основі [11]

З неї видно, що найбільший обсяг перетинів кордону України спостерігається з Польщею, причому міграційне сальдо є негативним. Загалом, переважає еміграція з України через західні кордони, зокрема до Польщі, Угорщини та Молдови.

Втрата трудового потенціалу призводить до дефіциту кадрів, зокрема у таких секторах, як медицина, освіта та інженерія. Для заповнення цих вакансій на внутрішньому ринку праці активно використовуються програми перекваліфікації, але цього недостатньо для задоволення всіх потреб економіки. З іншого боку, велика кількість трудових мігрантів, які виїхали за кордон, змушені адаптуватися до нових умов, що потребує значних ресурсів для їх реінтеграції у ринок праці після завершення конфлікту.

Програми реінтеграції мігрантів, підтримувані державними та міжнародними організаціями, спрямовані на допомогу у поверненні до країни та інтеграцію в національну економіку. Це включає як навчання новим професіям, так і надання фінансової підтримки для розвитку бізнесу та підприємництва серед повернених мігрантів. Поряд з цим важливим є залучення фахівців з інших країн, що дозволяє компенсувати дефіцит кадрів в окремих секторах економіки. Одним із ключових аспектів є створення системи психологічної підтримки на робочих місцях. Багато великих компаній, таких як «Метінвест» та «Нова Пошта», запровадили програми психологічної допомоги для своїх співробітників, включаючи онлайн-консультації з психологами, тренінги зі стресостійкості та групи підтримки для працівників. Такі ініціативи допомагають не лише підвищити продуктивність праці, але й сприяють збереженню емоційного здоров'я персоналу в умовах війни [8]. У зв'язку з розвитком технологій, швидкими змінами на ринку праці та постійними викликами, які стоять перед компаніями, впровадження інноваційних підходів у сфері управління людськими ресурсами стає необхідністю для досягнення високих результатів та стабільності.

У таблиці 1 наведено основні напрями інвестицій у новітні методи управління персоналом та їх вплив на організацію.

Усе це сприяє підвищенню продуктивності та ефективності організації. Інвестиції в новітні методи управління персоналом дозволяють компаніям залишатися конкурентоспроможними на ринку. Крім того, запровадження інноваційних методів управління персоналом забезпечує компаніям вищу адаптивність до змін у зовнішньому середовищі, що є важливою передумовою їхнього сталого розвитку та довгострокового успіху.

Таблиця 1

Основні напрями інвестицій у новітні методи управління персоналом та їх вплив на організацію

Напрями інвестицій	Опис	Вплив на організацію
Технології HRM	Автоматизація процесів підбору, навчання, оцінки персоналу	Підвищення ефективності управління персоналом, зниження витрат часу на рутинні завдання
Гнучкі форми	Впровадження дистанційної та гібридної роботи	Покращення балансу між роботою та особистим життям, збільшення лояльності працівників
Навчання та розвиток персоналу	Програми професійного розвитку, тренінги, курси	Підвищення кваліфікації працівників, зростання продуктивності
Мотивація через бонусні системи	Персоналізовані бонуси, гнучкі програми заохочення	Залученість співробітників, підвищення ефективності роботи
Культура інновацій	Підтримка творчих ідей, сприяння інноваціям	Підвищення адаптивності компанії до змін, розвиток нових продуктів та послуг

Джерело: Складено авторами на основі [12]

ВИСНОВКИ З ДАНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК У ДАНОМУ НАПРЯМІ

Проведене дослідження показало, що інвестування в людський капітал під час воєнного часу є не лише викликом, але й необхідною умовою для забезпечення економічної та соціальної стабільності держави. Особливу увагу слід приділити збереженню та розвитку освітнього потенціалу, оскільки війна спричинила значні руйнування освітньої інфраструктури, що вимагає впровадження дистанційного навчання та нових освітніх технологій для забезпечення доступу до знань. Значна частина населення зазнала стресових і травматичних впливів, тому створення ефективних програм психологічної підтримки на індивідуальному та національному рівнях є надзвичайно важливим. Міграція кваліфікованих кадрів та зміна структури економіки обумовлюють необхідність розробки гнучких програм перепідготовки та адаптації працівників до нових умов. Важливу роль відіграє розширення міжнародного співробітництва, адже фінансова допомога від міжнародних організацій і партнерів стала значущим джерелом підтримки соціальних проєктів, що дозволяє зберігати і розвивати людський капітал. Інтеграція інноваційних технологій, таких як автоматизація процесів управління персоналом, впровадження дистанційної роботи та підтримка культури інновацій, сприяє підвищенню ефективності та конкурентоспроможності.

Подальші дослідження мають зосереджуватися на розробці довгострокових стратегій відновлення людського капіталу, оцінці ефективності дистанційних технологій і підходів до психологічної реабілітації.

Література

1. Лібанова Е. Війна з Росією: як дати роботу біженцям і що робити після. *Дзеркало тижня*. 16.03.2022. URL: <https://zn.ua/ukr/SOCIUM/vijna-z-rosiyeu-jak-dati-robotu-bizhentsjam-i-shcho-robiti-pislja.html>
2. Жаліло Я.А., Базилук Я.Б., Собкевич О.В. Стратегічна ціна російської агресії для економіки України (за наук. ред. д.е.н. Я.А.Жаліло). Київ: НІСД, 2022. 67 с.
3. Залознова Ю., Азьмук Н. Людський капітал України в умовах війни: втрати та здобутки. *Економіка та суспільство*, 2022. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-38-59>
4. Азьмук Н. А. Трансформація ринку праці в умовах війни: виклики та стратегії відтворення робочої сили. *Вісник економічної науки*. 2022. №1(42). С. 171–179.
5. Бикова А., Чабан Л., Алексєєв А.. Інвестування в людський капітал у військовий період. *Економіка та суспільство*. 2023. № 54. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-54-74>
6. Сахненко О. І. Основні види інвестицій в людський капітал. *Ефективна економіка*. 2015. № 10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2015_10_94.
7. Тренди у сфері людського капіталу 2023: нові правила для світу без меж. URL: <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/ua/Documents/human-capital/2023-human-capital-trends-presentation.pdf>
8. Момот С.В. Соціальна відповідальність бізнесу як важіль подолання соціально-економічних наслідків криз. *Економіка і організація управління*, 2023. С. 160–170.
9. Міністерство фінансів України. Бюджет 2023 року URL: https://mof.gov.ua/uk/budget_2023-582
10. Міжнародна допомога Україні: підсумки 2023 і тренди 2024 року. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/>
11. Державна прикордонна служба. URL: <https://dpsu.gov.ua>
12. Мельничук Д.П. Людський капітал: пріоритети модернізації суспільства у контексті поліпшення якості життя населення : монографія. Житомир: Полісся, 2015. 564 с.

References

1. Libanova E. (2022) Viina z Rosiieiu: yak daty robotu bizhentsiam i shcho robyty pislja [War with Russia: how to give jobs to refugees and what to do after]. *Dzerkalo tyzhnia – Mirror of the week*. 16.03.2022. Available at: <https://zn.ua/ukr/SOCIUM/vijna-z-rosiyeu-jak-dati-robotu-bizhentsjam-i-shcho-robiti-pislja.html> (in Ukrainian)

-
2. Zhalilo Ya.A. (2022) Stratehichna tsina rosiiskoi ahresii dlia ekonomiky Ukrainy [The strategic price of Russian aggression for the economy of Ukraine]. Kyiv: NISD, 67 p. Available at: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-03/ad-5-03-2022_0.pdf (in Ukrainian)
 3. Zaloznova, Y., Azmuk, N. (2022). Liudskiy kapital Ukrainy v umovakh viiny: vtraty ta zdobutky. [Human Capital of Ukraine in the Conditions of War: Losses and Achievements]. *Ekonomika ta suspilstvo*. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-38-59>
 4. Azmuk N. (2022) Transformatsiia rynku pratsi v umovakh viiny: vyklyky ta stratehii vidtvorennia robochoi syly. [Transformation of the labor market in the conditions of war]. *Visnyk ekonomichnoi nauky*. №1 (42). pp. 171–179.
 5. Bykova, A., Chaban, L., & Alekseev, A. (2023). Bykova, A., Chaban, L., & Oleksiev, A. (2023). Investuvannia v liudskiy kapital u viiskovyi period. [Investing in human capital during the war period]. *Ekonomika ta suspilstvo*, (54). URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-54-74>
 6. Sakhnenko O. I. (2015) Osnovni vydy investytsii v liudskiy kapital. [The main types of investments in human capital]. *Efektivna ekonomika*. № 10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2015_10_94.
 7. Trendy u sferi liudskoho kapitalu 2023: novi pravyla dlia svitu bez mezh. [Trends in the field of human capital 2023: new rules for a world without borders]. URL: <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/ua/Documents/human-capital/2023-human-capital-trends-presentation.pdf>
 8. Momot S.V. (2023) Sotsialna vidpovidalnist biznesu yak vazhil podolannia sotsialno-ekonomichnykh naslidkiv kryz. [Social responsibility of business as a lever for overcoming the socio-economic consequences of crises]. *Economics and organization of management*, 2023. pp. 160-170.
 9. Ministerstvo finansiv Ukrainy. [Biudzheth 2023 roku Ministry of Finance of Ukraine. Budget 2023]. URL: https://mof.gov.ua/uk/budget_2023-582
 10. Mizhnarodna dopomoha Ukraini: pidsumky 2023 i trendy 2024 roku. [International assistance to Ukraine: results of 2023 and trends of 2024]. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/>
 11. Derzhavna prykordonna sluzhba. [State Border Guard Service]. URL: <https://dpsu.gov.ua>.
 12. Melnychuk D.P. (2015) Liudskiy kapital: priorytety modernizatsii suspilstva u konteksti polipshennia yakosti zhyttia naselennia : monohrafiia. [Human capital: priorities of modernization of society in the context of improving the quality of life of the population: monograph]. Hytomyr: Polissia, 564p.